

1.

BEVEZETÉS: VÁLTOZATOSSÁG ÉS VÁLTOZANDÓSÁG

A területi nyelvváltozatok a magyar nyelv teljes értékű nyelvváltozatai: az adott közösség mindennapi életének minden nyelvi kifejezési és kommunikációs igényét kielégítik. Viszonylagosan önálló, egységes, komplex és szabályos nyelvi rendszerek, amelyek minden nyelvi szinten különbözhetnek egymástól és a köznyelvtől (nem csak a szókészlet és a frazeológia szintjén, mint a szociolektusok). A nyelv legrégebbi változatai, a köznyelv alapjai. Árnyaltságukkal, „zavarba ejtő sokszínűség”-ükkel (KISS 2017, l. még pl. PÉNTEK 2015, HEGEDŰS 2016) kiemelkedő szerepet játszanak a nyelvhasználati változatosságban, míg az egyes régiókat jellemző sajátosságaikkal a szűkebb helyi és közösségi identitás szimbólumai a mobilizálódó, urbanizálódó, globalizálódó és individualizálódó világban (vö. pl. ANDORKA 1997).

Ezek tények. Tény az is, hogy a tíz magyar nyelvjárási régió sajátosságai közül nem találkozhattunk mindegyikkel a régiók minden beszélője nyelvhasználatában. Hiszen a nyelvhasználat, majd pedig a nyelvi rendszer, akkor is, ha területi változatokról van szó, követi a világot – a társadalom, a gazdaság, a technológia, a kultúra stb. – változásait. Az újabb, úgynevezett kritikai szociolingvisztikai megközelítések éppen ezért arra mutatnak rá, hogy a változások nyelvi vonatkozásainak a leírására már nem alkalmasak a korábbi keretek (vö. pl. BODÓ–HELTAI 2018, kritikai szociolingvisztikai kérdésekről l. még pl. HELLER et al. 2018 és alább). Az egyik újabb megközelítés például a nyugati típusú posztmodern társadalmak szuperdiverzitásából kiindulva azt hangsúlyozza, hogy az ezzel járó nagyfokú nyelvi sokféleség, „rengetegféleség” (LANSTYÁK 2017: 48) fényében ideologikus illúzió a nyelvek, nyelvváltozatok, dialektusok, regiszterek stb. megkülönböztetése. Felvetésük szerint az egyéni beszélők nyelvi repertoárjában fellelhető nyelvi jegyek, a beszélők ezekkel kapcsolatos fogékonysága és nyelvi tevékenysége vizsgálendő, akik nem jól körülhatárolható nyelveket „használnak”, hanem bátran élnek az általuk ismert nyelvi eszközök nyújtotta lehetőségekkel. A megközelítés képviselői mindebből következően a normafelfogás terén is szemléletváltást javasolnak, amelyhez nézetük szerint a szokásos terminusok (pl. *beszélő*, *beszélőközösség*, *anyanyelv*, *nyelvhasználat*, *nyelvi kompetencia* stb.) módosítása is szükséges. (Az International Consortium for Language and Superdiversity tevékenységéről l. pl. BLOOMAERT–BACKUS 2013, magyar összefoglalóhoz és szóhasználatához l. LANSTYÁK 2017 és részben BODÓ–HELTAI 2018.) A jelen kötetben a még szokásosnak mondható műszavakat használom, de a megfelelő pontokon utalok az újabb megközelítések javaslataira is.

A XX. század közepén olyan mértékű társadalmi átalakulás történt, hogy a szakirodalom a diglossziátlanodást, azaz a köznyelvben való egységesülést, így a nyelvjárási funkcionális, majd strukturális tévesztését jósolta. A nyelvjárási anyanyelvűek tömegesen és eredményesen közelítettek a köznyelvhez, azaz módosítottak elsődleges, leginkább magabiztosan és legnagyobb mértékben birtokolt nyelvváltozatukon, a nyelvjárásukon azzal a nem tudatos törekvéssel, hogy a presztízsformákat: a köznyelvi

alakokat használják. Noha a nyelvjárási nyelvhasználat színterei valóban szűkültek és szűkülnek, a diglossiátlanodás nem következett be, a nyelvjárási háttérű beszélők ket-tősnyelvű beszélőkké váltak, és az utóbbi évtizedek újabb társadalmi és kommunikációs változásai, fent megnevezett folyamatai egy teljesen más állapothoz vezettek (KISS 2013). A köznyelv és a nyelvjárások, többek között a térhez egyre kevésbé kötött élet hatására, mintegy kompromisszumként közelíteni kezdtek egymáshoz. LANWERMEYER és munkatársai (2016) például, a bajor nyelv fonológiai és szemantikai sajátosságaiából adódó értelmezési nehézségeket tanulmányozva, agyi képpalkotó vizsgálat bevonásával azt is kimutatták, hogy a nyelvváltozat megértése a fentiek miatt nagyobb neurológiai befektetést vár el standard német (anya)nyelvű beszélőktől. A dialektusok rendszereiben végbemenő változások tehát abból is fakadhatnak egyebek mellett, hogy beszélőik jóval nagyobb arányban találkoznak más nyelvváltozatú beszélőkkel a mobilizáltság révén, és a hatékony kommunikáció érdekében önkéntelenül is módosítanak a megértést leginkább nehezítő regionális jegyeiken (hasonló kutatáshoz és a neurodialektológia mint vizsgálati terület koncepciójáról l. SCHMIDT 2016; az urbanizáció hatásáról a dialektusokra egy további német példán keresztül l. BIEBERSTEDT 2008).

A variabilitásmodell szerint a normahatárok fellazulásával létrejön egy köztes nyelvhasználati sáv, a regionális köznyelviség, amelyet előbb variabilis szabályok alkotnak, majd azok egy része idővel kategorikussá is válik (KISS 2001a: 235). „There is no clear or qualitative difference between so-called 'language-boundaries' and 'dialect-boundaries'”¹ – hangsúlyozza HUDSON (1981: 336) is (l. még LEIVADA 2017). Regionális köznyelviségen nemcsak azt értjük, hogy a köznyelv kiterjesztette hatását a nyelvjárások irányába, hanem a regionalitás is behatolt valamelyest a köznyelvbe (KISS 2013). „Change in the language may reflect the influence of non-standard varieties on the standard one as well as vice versa”² (HUDSON 1981: 340).

Az utóbbi évtized során egyre több tudományterület (pl. közgazdaságtan, média, politika, filozófia) diskurzusában megjelent a *glokális* jelző használata (l. pl. MEYROWITZ 2005). A kontamináció önmagában egy ellentmondás lenne, hiszen a *glokális* jelentése 'átfogó, egész', míg a *lokális* szóé 'korlátozott körben érvényes, helyi', ám voltaképpen ez fejezi ki találóan azt, hogy a technológiai fejlődés perspektívaváltást is kell hogy eredményezzen az élet számos területén (vö. „Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!”). A *glokalizáció* az egyetemesség és az egyediség szimultán jelenléte, ahol a homogenitás és a centralizáltság irányába vivő globalizációs folyamatok egyre növekvő jelentőségével párhuzamosan a heterogenitást biztosító helyi és a regionális szintek is erősödnek (vö. EnB.). Ebből a szemszögből a regionális köznyelviség olyan glokális kontaktusváltozata a nyelvnek, amely egyszerre alkalmazkodik a XX–XXI. század kultúráváltó folyamataihoz a köznyelvhez való közelítésével, és játssza a nyelvjárási háttérű beszélők számára a standard szerepét, valamint átveszi a korábbi nyelvjárások olyan funkcióit, amelyek speciális stílushatás elérésére, valamint a szűkebb helyi és közösségi identitás jelzésére szolgálnak. Ama nemzetek tagjai között, ahol a metanyelvi tudatosság, azaz a nyelvről való tudás a

¹„Nincs világos vagy minőségi különbség az úgynevezett »nyelvhatárok« és »dialektushatárok« között.” (A fordítások minden esetben a szerzőtől származnak, amelyet a továbbiakban már nem jelölök külön. Köszönöm Czuczor Sándornak és Czuczor Tamásnak a fordítások ellenőrzését.)

²„A nyelvben bekövetkező változás vonatkozhat a nem standard változatok standardra gyakorolt hatására, és fordítva.”

területiség tényezőjére is kiterjed, az emberek képesek felismerni partnerük beszéde alapján, hogy az illető a környékről származik-e, vagy ha nem, akkor honnan (vö. WAGNER et al. 2013, ehhez képest l. a 2.3. alfejezetben bemutatott adatközlői gondolatokat ugyanerről) (a metanyelvi tudatosság terminusához, a szóhasználattal és a fogalommal kapcsolatos diskurzushoz vö. pl. CAMPS–MILIAN 1999, HUDSON 2004, MYHILL et al. 2013; a metanyelv és a metanyelvi diskurzus fogalmához magyar vizsgálatokban l. SZABÓ T. P. 2012, BILÁSZ 2017). NAZZI és szerzőtársai (2000) szerint az erre való képesség igen fiatal kortól bennünk van: kutatásuk öt hónapos amerikai alanyai is meg tudták különböztetni az amerikai angol és a brit angol beszédet azok eltérő ritmusa és az ismerősség szerint, saját környezetük nyelvváltozata alapján. A tudatosság azonban iskoláskorban fejlesztendő, amint arra WAGNER és kollégái (2013) eredményei is figyelmeztetnek (erről l. a későbbiekben).

A globalizációs folyamatokat követendő a szűkebb értelmű és mára megbélyegzett *nyelvjárás* szó helyett felmerült a *regiolektus* esernyőterminus használatának az ötlete is, amely magába foglal minden területi alapon eltérő nyelvhasználati formát a helyi nyelvjárástól a városi népnyelven át az imént tárgyalt regionális köznyelviségig és a nyelvjárási régióig (vö. KISS 2013, 2017; a nyelvváltozattípusok és egyéb kapcsolódó fogalmak helyett az egyéni beszélő nyelvi repertoárját alkotó nyelvi jegyekről l. BLOOMAERT 2013 nyomán LANSTYÁK 2017). LEONIE CORNIPS (2015) az egyesnyelvűség jelenségét csupán az európai nemzetállamiság mesterséges, következésképpen problematikus ideájának tartja, amely a gyarmatosítások révén a világ más pontjaira is eljutott, és többek között KAYNE (1996) szélsőségesebb nézetét képviselve egy nyelvnek annyiféle változatát veszi számításba, ahány beszélője van az adott nyelvnek. A kontinuumként értelmezett regiolektus nem csak idősök, illetve falun élők nyelvhasználatát jellemzi. Ahogyan azt a következő, 3. fejezetben bemutatott, különböző anyaggyűjtési technikákkal szerzett adatokon alapuló, megismételhető kutatási eredmények is igazolják: a regionalizmusok korántsem a kihalás szélén álló, archaizálódó nyelvi kuriózumok, hanem a nyelvdiverzitásának, a kettősnyelvű, illetve regionális köznyelvi beszélővé vált emberek idiolektusának változó mértékben megfigyelhető, átalakuló, nem elhanyagolható tulajdonságai, amelyek a nyelv valamennyi funkcióját képesek kiszolgálni (utóbbival részletesen az 5.1. alfejezet foglalkozik) (vö. még pl. HEGEDŰS 2005, KONTRA et al. 2016, az ÚMNyA. projekt részeredményeihez l. pl. KISS 2010a és a 2.3. alfejezetet; a nézőpontot illető különbségekhez a norvég és a dán esetben vö. AKSELBERG 2005, erről és a nemzetközi szakirodalom további vonatkozó eredményeiről l. az 5.1. alfejezetet). A terminusváltás gondolata nem példa nélküli: „Many linguists now prefer the term *variety* or *lect* to avoid the sometimes pejorative connotations that the term ‘dialect’ has”³ (ROMAINE 2000: 139).

Mivel a kötet további alfejezetei számos részkérdést körüljárnak, e rövid elméleti és terminológiai alapvetést KISS JENŐ pontokba szedett néhány tételével zárom: „7. A nyelvjárások változása kettős síkon zajlik: szűkülnek használatukban a színterei és csökken a regionalitásuknak a mértéke. 8. „A nyelvjárásváltozás uralkodó iránya a köznyelvhez közeledés. 9. A magyar nyelvközösség magyarországi tagjainak a körében gyorsabb a köznyelvhez közeledés, mint a Kárpát-medence kisebbségi magyarjainak a körében. 10. Tévedés a nyelvjárások közelesen bekövetkező kihalását jósolni” (KISS 2017: 200).

³ „Sok nyelvész jobban kedveli ma a *változat* vagy *lektus* terminusokat, hogy elkerüljék azokat az időnkénti pejoratív konnotációkat, amelyeket a »dialektus« szó hordoz.”